

XIII-XVII. YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK TÜRKLERİ HAC YOLUNDA

Yazan: V. V. TREPAVLOV

Çeviren: İLYAS KAMALOV

XIII-XVI. yüzyıllarda Avrasya göçebeleri arasında İslam dini hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Bilindiği gibi, İslamiyet'in beş şartından biri de Hac'dır¹. Ancak Ortaçağ'da ve özellikle de uzak bölgelerden Hacc'a gidenler büyük sorunlarla karşılaşılıyorlardı. Uzun mesafe ve yolculuk sırasındaki zorluklar, Deşt-i Kıpçak Müslümanları için de bir sorun teşkil ediyordu. XIII-XV. yüzyıllarda Hacıların Mekke'ye gelişleri ve aynı zamanda da Mısır ve Suriye'ye uğradıklarına dair bilgiler mevcuttur. Dönemin şartları ve bölgedeki düzen, Hacıların Hac yapabilmeleri için söz konusu Arap topraklarına hakim olan yüksek hükümdardan izin almalarını gerektiriyordu. O dönemde bu izin Memlük sultanlarından alınıyordu. Memlük sultanları Kahire'deki saraylarından sadece Mısır'ı değil, Suriye, Filistin, Nubiye ve Hicaz'ı da yönetiyorlardı. Ayrıca Moğolların yakıp yıktığı Bağdad'dan kaçan Abbasi halifeleri de Kahire'de yaşıyorlardı.

XIII-XIV. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak bölgesi, Cuci Ulusu (Altın Orda)'nın, XV. yüzyılın ortalarından itibaren de Altın Orda'dan ayrılan hanlıkların sınırları içerisinde yer almıştır. Bilindiği gibi Altın Orda hanları, Mısır Memlükleriyle sıkı diplomatik ilişkiler içerisindeydiler. Söz konusu iki devlet, ortak düşman olan İlhanlı Devleti'ne karşı adeta ittifak içindeydiler.

Arap kaynakları, Memlüklerin topraklarına kuzeyden elçilerin geldiğine ve onların diplomatik vazifelerinin yanında Mekke'yi de ziyaret ettiklerine dair bilgi içermektedirler. Memlük sultanları, bu misafirleri çok iyi bir şekilde ağırlamışlardır ki, Altın Orda hanları bizzat bunu talep etmişlerdir. Deşt-i Kıpçak'tan gelen Müslümanlar genellikle Kırım limanı Suğdak'tan

¹ H. Yagmur, *Hac*, Moskova 2006, s. 75; *İslam. Entsiklopedičeskiy Slovary*, Yay. Haz. G. V. Miloslavskiy-Y. A. Petrosyan-M. B. Piotrovskiy-S. M. Prozorov, Moskova 1991, s. 261.

Mısır veya Dımaşk'a ulaşip Hac için gereken izni alıyor ve daha sonra yoldaki kervanlara katılarak Mekke'ye varıyorlardı².

Memlük sultanları hiç şüphesiz bütün Müslümanların kutsal yeri sayılan Mekke ve Medine'nin "bekçisi" olduklarının farkındaydılar. Müslüman devletleri arasındaki sorun ve savaşlar, Mısır'a düşman olan ülkelerin halklarının Hacc'a gitmeleri için bir engel oluşturmuyordu. 722/1322-23 yılında Sultan Nasır Muhammed'in Altın Orda Hanı Özbek'e yazdığı mektupta dinî nedenlerden dolayı İlhanlılar ile savaşmaktan vazgeçtiği belirtilmektedir: "Ben, İlhanlı Hükümdarı Ebu Said ile ancak onun Müslüman olduğu ve adamlarının da doğru dine geçtiğinden dolayı barıştım. Ona Mekke'ye Hacc'a gelmesini yasaklayamayız, çünkü Hac, İslam'ın direklerinden biridir. O da dinin galip çıkmasına yardım edecektir"³. Bununla birlikte Sultan'ın İlhanlılarla barışmasında siyasî nedenler de mevcuttu. Sultan, İlhanlılarla yeni bir savaş başlatmak istemediği gibi, Altın Orda hanlarını da bu adımla kızdırmak istememiş ve bundan dolayı böyle bir gerekçe göstermiştir⁴.

Hac ve din faktörlerinin iki düşman ülke arasındaki ilişkileri olumlu etkilediğine dair bir başka olaya XVI. yüzyılın başlarında rastlıyoruz. Altın Orda (Büyük Orda), Kırım'lılar tarafından bozguna uğratıldıktan ve böylece tarih sahnesinden silindikten (1502) iki yıl sonra Büyük Orda'nın önde gelen devlet adamlarından Mangıt Beyi Hacike Kırım'a sığınmaya çalışmış, ancak Kırım Hanı Mengli Giray'ın olumsuz cevabıyla karşılaşmıştır. Mengli Giray Hacike'ye şu şekilde hitapta bulunmuştur: "Sen bizim düşmanımızsın, sana ihtiyacımız yoktur. Geldiğin gibi geri git..." Mangıt Beyi bunun üzerine aşağıdaki cevabı vermiştir: "Ben buraya hüküm sürmek için gelmedim. Mekke'ye gitmek istiyorum ve oraya ulaşmam için bana para vermeni rica ediyorum..." Han, Hacike'nin hazırlanması için kendisine iki ay müddet tanımış ve büyük ihtimalle ona para da vermiştir. Böylece istekte bulunanlar, düşman safında olsalar dahi hayırlı işler için kendilerine yardım edilmiştir. Daha sonra Mengli Giray, kendi oğullarından Ahmed Giray'ın Hacike'ye sığınma hakkı verdiğini öğrenmiş⁵ ve nihayetinde bu işin peşini bırakarak Hacike'nin Kırım'da kalmasına razı olmuştur.

² W. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov, Otnoşışihya k İstoriyi Zolotoy Ordı*, I, S. Petersburg 1884, s. 68, 105, 175.

³ W. Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 329.

⁴ S. Zakirov, *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom (XIII-XIV vv.)*, Moskova 1966, s. 83-84.

⁵ *Sbornik Russkogo İstoriçeskogo Obşestva*, XXXXI, Yay. Haz. G. F. Karpov, S. Petersburg 1884, s. 515, 520. Daha geniş bilgi için bkz. V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, Moskova 2001, s. 131.

819/1416-17 yılında Altın Orda emiri Edigey'in eşi 300 süvari ile birlikte Dimaşk'a gelmiştir. Hac izni alan bu heyet, Suriyeli kervan ile birlikte Hac ibadetlerini yerine getirmişlerdir⁶. Bu ziyaret diplomatik bir amaç taşımamıştır, yani hacılar aynı zamanda elçi olarak görev almamışlardır. Edigey'in eşine refakat eden kalabalık heyet de büyük ihtimalle sadece koruma olmayıp, Edigey'in eşinin akrabaları idi. Nitekim kadınların uzun yola çıkmalarına ancak kocaları veya yakın akrabalarının refakatinde müsaade ediliyordu. Şafiilere göre ise kadınlar, güvenlikleri sağlandığı ve yanlarında başka kadınlar da olduğu takdirde erkekler olmadan da Hacc'a gidebiliyorlar⁷.

Edigey'in kendisinin Hac kafilesinde olmaması, şaşırtıcı değildir. Bu meşhur Mangıt Beyi, Altın Orda'da önemli bir konumda olup, kendisine yakın piyon hanları tahta çıkartarak devletin yıkılmasını engellemeye çalışmıştır. 1417 yılına gelindiğinde Edigey'in konumu tamamen zayıflasa da o, Toktamış Han'ın oğulları ile taht mücadelesi vermeye devam etmiştir. Onun Hacc'a gitmesi, söz konusu mücadeleden çekilmesi ve böylece mağlubiyeti kabul etmesi anlamına geliyordu. Ayrıca daha IX. yüzyıldan sonra İslam dünyasında hükümdarların Hacc'a gitmesi, tahttan feragat anlamına geliyordu⁸.

Her ne kadar Edigey, resmî olarak devletin başı olmasa da onun sahip olduğu beylerbeyi unvanı ve gayri-resmî liderliği, onun bu hayırlı yolculuğa çıkmasına müsaade etmiyordu. Daha sonra Edigey'in torunu olan Büyük Orda beylerbeyi Timur da aynı duruma düşmüştür. Timur, Hacc'a gitmeye niyetlendiğinde saray şairlerinden Şalkiyiz Tilenşioğlu konuyla ilgili "Gemi-yi Yük İle Doldurdun" adlı bir şiir yazarak onu bu niyetinden vazgeçirir. Bu şiirde şair ülkede karışıklığa yol açmamak için beyinden bu niyetinden vazgeçmesini istemiş, fakir ve hakkı yenenlerin hayatını kolaylaştırarak kendi memleketinde de günahlarından arınabileceğini belirtmiştir⁹. Şairin bu sözleri beyin kararını değiştirmesini sağlamış ve Hac niyetinden vazgeçmiştir. Bu örnekte de görüldüğü gibi, devletin ileri gelenlerinin Hacc'a gitmemesi için rasyonel sebepler sıralanmıştır.

⁶ W. Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 442, 454.

⁷ H. Yagmur, *a.g.e.*, s. 76.

⁸ V. V. Barthold, "Halif i Sultan", *Soçineniya*, VI, Moskova 1966, s. 26. Hicaz'ı hakimiyetleri altında tutan hükümdarlar için bu husus geçerli olmamıştır.

⁹ A. İ. Sikaliyev, *Nogayskiy Geroičeskiy Epos*, Çerkessk 1994, s. 51.

XVI. yüzyılın başlarında Astrahan Hanlığı'nda Baba-Ali isimli yüksek rütbeli bir bey vardı. Hükümdarı Canibek Han öldükten sonra (yaklaşık 1514) Baba-Ali, yüksek görevinden istifa etmiş ve dünyevî işleri bıraktığını göstermek için de Kâbe'yi ziyarete gitmiştir. Baba-Ali bu dinî vazifesini yerine getirdikten sonra memleketine dönmemiş ve Harezmi sultanı Sultan-Gazi'nin hizmetine girmiştir¹⁰.

Altın Orda sonrası Deşt-i Kıpçak tarihinde hükümdar çevresine mensup olanların Hacc'a gittiklerine dair birkaç örnek mevcuttur. Ancak söz konusu Hacılar, Hacc'a gittiklerinde devletin en yüksek makamında değillerdi. Astrahan'ın son hanı Derviş-Ali ve Hacı-Tarhan (Astrahan) halkı, Rusların Eylül 1556 tarihindeki saldırıları öncesinde şehri terk etmişlerdir. Zira kendilerinden kat kat üstün Moskova'nın askerî gücüne karşı koyamayacaklarını biliyorlardı. Kroniklerde yazıldığı gibi Derviş-Ali başta Azak'a, oradan da Mekke'ye gitmiştir¹¹.

Kırım tahtına dört kez çıkan I. Selim-Giray, XVII. yüzyılın sonlarında Mekke'ye gitmiş, ancak bunu da han olmadığı bir dönemde yapmıştır¹². 1524 yılında ise Sahip-Giray, Hacc'a gideceğini ileri sürerek Kazan'daki tahtını bırakmış ve hamisi Osmanlı Sultanı'nın yanına İstanbul'a gitmiştir¹³. Daha sonra Sahip-Giray'ın Hac niyetinin, Osmanlı sultanından kendisi için Kırım tahtını elde etmek için ileri sürülen bir bahane olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte Sahip-Giray'ın Kırım tahtını ele geçirmeyi başardığını da belirtmekte fayda vardır.

1557 yılında Nogay Ordası'nın hükümdarı İsmail Bey ile İsmail Bey'in öldürdüğü rakibi Yusuf'un oğulları arasında bir mücadele söz konusuydu. Yusuf'un oğulları, İsmail'i IV. İvan'a şikayet ederek Nogay Ordası'ndaki mücadelelerin, hanedanlar arasındaki mücadele olduğunu, bunların Moskova Rusyası'nın çıkarlarına karşı olmadığını ve İsmail'in Yusuf'u öldürdüğü için cezalandırılması gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca IV. İvan'ın yanına gönderilen Yusuf oğullarının elçileri de İsmail'in tahtı Yusuf'un oğlu Yunus

¹⁰ Ötemiş-Hacı, *Çingiz-Nâme*, Yay. Haz. V. P. Yudin, Alma-Ata 1992, s. 114.

¹¹ "Kniga, Glagolemaya Letopisets Fedora Nikitiça Normantskogo", *Vremennik Moskovskoĝo Obşestva İstoriyi i Drevnostey Rossiyskih*, V, Moskova 1850, s. 106.

¹² V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo Pod Verhoventvom Ottomanskoy Portı Do Naçala XVIII Veka*, Moskova 2005, s. 453.

¹³ V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo Pod Verhoventvom Ottomanskoy Portı Do Naçala XVIII Veka*, s. 304; *Oçerki Mercani o Türkskih Narodah*, Yay. Haz. A. N. Yüzeyev, Kazan 2003, s. 128; M. G. Hudyakov, *Oçerki Po İstoriyi Kazanskogo Hanstva*, Moskova 1991, s. 89.

Mirza'ya bıraktığına ve kendisinin de Mekke'ye gittiğine dair yalan haberler vermişlerdir. İsmail Bey ise IV. İvan'dan yalancıların idam edilmesini talep etmiştir¹⁴. Her ne kadar elçiler yalan beyanda bulunsalar da işin ilginç tarafı bu yalan beyanda dahi hakimiyetini kaybeden hanın Hac ile ilişkilendirilmesidir.

Sonraki tarihlerde Deşt-i Kıpçak'ın kuzey kısımlarındaki (Mangıt ve Sibirya yurtları) ve Özbek Hanlığı'ndaki Müslümanlar, Hacc'a Nogay bozkırları üzerinden gitmişlerdir. Başkurt efsanesine göre, meşhur Sufi Hoca Ahmed Yesevi tarafından Türkistan'dan Başkurtların yanına Sufiliği yaymak üzere gönderilen Hüseyin Bek isimli bir şahıs, Azkirat Gölü yakınlarındaki evinden yola çıkarak Hacc'a gitmiştir¹⁵. Yine kaynaklarda 1576 yılında Harezmi'den Kâbe'ye giden Şeyh Kemaleddin Harezmi'nin "Mangıt Özbeklerinin" (Uzbakan-ı Mangiti) ülkesinden geçtiği yazılmaktadır¹⁶. Dört yıl sonra Sibir Hanı Kuçum'un annesi Sılı-Hanım'ın Nogay Mirzası Uraz-Muhammed'in karargâhı üzerinden geçerek Hacc'a gittiği bilinmektedir¹⁷.

Hacıların yolları Astrahan'da keşişiyordu¹⁸. Astrahan yakınlarındaki Volga'dan en büyük ve en rahat geçiş yolunun bulunduğu yer, Hanskiy Brod (Han Geçidi) olarak adlandırılmıştır¹⁹. Burası bugünkü Seyitovka ile Ak-Mescid köyleri arasında kalmaktadır. Rus belgelerinden birinde belirtildiği gibi, İslam dünyasının dört bir tarafından gelen Hacılar, buradan geçiyorlardı. Kaynaklarda Astrahan, Buhara, Semerkand, Taşkent, İran, Kuzey-Batı Kafkasya ve Türmen'deki²⁰ Hacıların buradan geçtiği belirtilmektedir²¹. Ay-

¹⁴ *Posolyskiye Knigi Po Svyazyam Rossiyi s Nogayskoy Ordoj* 1551–1561, Yay. Haz. M. A. Usmanov-D. A. Mustafina-V. V. Trepvalov, Kazan 2006, s. 253.

¹⁵ R. G. İgnatyev-N. A. Gurviç, "Hronika Dostopamyatnih Sobitij Ufimskoy Guberniyi i Orenburgskoğo Kraya s Samih Otdelennih Vremen Do Nastoyaşego", *Spravoçnaya Knijka Ufimskoy Guberniyi*, Ufa 1883, s. 334.

¹⁶ D. De Weese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park, Pennsylvania 1994, s. 201.

¹⁷ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 127, Dosya 9, s. 168.

¹⁸ İslam ülkeleri üzerinden geçen Hac ve ticarî yollar (XVI. yüzyıl) ile ilgili geniş bilgi için bkz. Carrère d'Encausse, "Les routes commerciales de l'Asie Centrale et les tretments de reconquete d'Astrakhan", *Cahiers du monde russe et soviétique*, XI, s. 397, 401–406.

¹⁹ İ. V. Zaytsev, *Astrahanskoye Hanstvo*, Moskova 2006, s. 170; A. Bennigsen-G. Veinstein, "La Grande Horde Nogay et le commerce des steppes pontiques (fin XVe siècle – 1560)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071–1920*, Ankara 1980, s. 234.

²⁰ Türmen, ya Türkmen Ülkesi ya da Kuzey-Batı Hazar Yanı bölgesindeki Tümen Beyliği'dir.

²¹ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 10, s. 322 b; Dosya 13, s. 175, 180 b, 184.

rica daha kuzeyde kalan bölgelerdeki (Bulgar vilayeti ve Kazan Hanlığı da dahil olmak üzere) Hacılar da bu yolu tercih ediyorlardı.

Ancak 1556 yılında Astrahan Hanlığı, Moskova Devleti'ne ilhak edilmiştir. Yabancı göçebe dünyayla çevirili olan Astrahan'ın Rus valileri, Rus Devleti'nin güney sınırlarının güvenliğini sağlamakla yükümlüydüler. Önlemler arasında Hacıların yollarının kapatılması da yer almıştır. Daha 1557 yılının başlarında Mekke'den dönen Müslümanlar yolda karşılaştıkları Türk seyyahlara Astrahan'ın Ruslar tarafından ele geçirildiğinin ve bozkırlardan geçen bütün yolların kapatıldığını bildirmişlerdir²². Kırım'daki Rus elçisi Afanasiy Nagoy'un 1567 yılında efendisine yazdığı mektupta "Müslümanlar Astrahan'dan Muhammed'in kabrine gidecekler ve senin valilerin onlara geçmeleri için izin vermiyorlar"²³. 1577 yılının yazında ise Nogay Mirzası Said-Ahmed, IV. İvan'a başvurarak valilere Hacıları Volga'dan geçirmelerini emretmesini istemiştir²⁴. Demek ki, o tarihlerde bile bu yol hâlâ kapalıydı.

Rusların geçit yollarını bu kadar sıkı kontrol altında tutmalarının çok sayıda nedeni vardı. Olaya Ruslar açısından bakıldığında bu önlemler onlar için büyük önem arz ediyordu. Çar'ın valileri Nogayların nehrin sol kolundan sağ tarafa geçmelerini engellemeye çalışıyorlardı. Zira sağ tarafa geçen Nogaylar, Kırımlılarla birleşerek Rus sınırlarına saldırıyorlardı. Ayrıca bu valilerin en önemli görevlerinden biri de geçit vergisini toplamaktı. Nitekim daha 1558 yılında İsmail Bey, bu vergilerin azaltılmasını, hatta aç ve ihtiyacı olan insanlardan bu verginin alınmamasını istemiştir²⁵ ki o tarihlerde Nogay Orda'sı gerçekten de zor bir dönem geçiriyordu.

Rusların sıkı önlemlerinin bir başka nedeni ise Osmanlı ajanların Rus topraklarındaki faaliyetlerini engellemek istemeleridir. XVII. yüzyılda Moskova'da yeni tayin olunan Astrahan valilerine verilen talimatlarda şehre Türk şehirlerinden gelen tüccarların dahi sokulmaması ve Çar'ın izni olmadığı için geri gönderilmeleri emredilmiştir²⁶. Geçitlerden geçme izni verilmemesini ise görevliler, yolcuların Çar'ın mührünün yer aldığı yazılı

²² İ. V. Zaytsev, *a.g.e.*, s. 173; A. Bennigsen-G. Veinstein, *a.g.e.*, s. 234.

²³ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 10, s. 322 b. Hz. Muhammed'in kabrinin zikredilmesi burada hiç şüphesiz yersizdir.

²⁴ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 127, Delo 8, s. 65 b.

²⁵ *Posolskiye Knigi po Svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy*, s. 274.

²⁶ *Akti İstoriçeskiye, Sobranniye i İzdannıye Arheografiçeskoyu Komissiyeyu*, III, S. Petersburg 1841, s. 212-213, 260.

geçit belgelerine sahip olmamaları ile açıklıyorlardı²⁷. Bu izin belgesi valinin kançılıyasında veriliyordu.

İslam dünyasında ani bir şekilde ortaya çıkan bu engele karşı duyulan rahatsızlık her geçen gün büyüyordu. Bu bölgeye en yakın Müslüman ülkelerden biri olan Kırım Hanlığı'nın devlet adamları bu rahatsızlıklarını Moskova Çarı'na bildirmekle kalmamış aynı zamanda bu engeli ortadan kaldırmak için Aşağı İdil bölgesini ele geçirmeye yönelik planlar da yapmışlardır. Bu bağlamda özellikle I. Devlet-Giray'ın 1560-1570'li yıllardaki faaliyetleri dikkat çekmektedir. Devlet Giray, IV. İvan'a yazdığı mektubunda eskiden Müslümanların Mekke'ye Astrahan üzerinden gittiklerini, ancak artık bu yolun kapatıldığını yazmıştır. Han, bu olayı Müslümanlara karşı yapılan baskı ve kötülük olarak sunmuştur. Kırım beylerinden Murad da 1576 yılında Rus elçisiyle görüştüğü zaman "eskiden insanların Mekke'ye giderken Astrahan yolunu kullandıklarını, şimdilerde ise Mekke yolunun uzadığını" dile getirmiştir²⁸.

Bundan önceki cümlede geçen "uzun yol" ile ilgili bilgilere maalesef hiçbir kaynakta rastlamadık²⁹. Ancak bazı bilgiler, Han Geçidi yolunun tamamen ve herkes için kapatılmadığına işaret etmektedir. IV. İvan, Hacıların şikayetlerini "asılsız hitap" olarak kabul etmiş, yerli görevliler tarafından yapılan haksız muamelelerin ise bizzat kendisine bildirilmesini talep etmiştir³⁰. Rus görevlilerin görevlerini suistimallerinden doğal olarak rahatsız olan Müslümanlar ayrıca Astrahan Hanlığı'nın kâfirlerin eline geçmesinden de rahatsız olmuş olmalı ki, geçitlerle ilgili oluşan yeni durum, olduğundan daha karamsar bir şekilde anlatılmıştır. Örneğin 1567 yılında Ürgenç ve Buhara elçileri İstanbul'da sultanı ziyaret etmiş ve ziyaretleri sırasında da Rusların doğuda Müslümanlara yaptıkları kötülüklerden bahsetmişlerdir. Bununla birlikte kaynaklarda onların aynı zamanda Hacc'a da gittiklerini ve Mekke'ye Astrahan üzerinden geçtikleri belirtilmektedir. Ayrıca söz konusu elçi heyetini oluşturan Ürgençli şeyhlerin memleketlerine dönmek

²⁷ a.g.e., s. 203; *Dopolneniya k Aktam İstoriçeskim, Sobrannyye i İzdannyye Arheografiçeskoyu Komissiyeyu*, II, S. Petersburg 1846, s. 87.

²⁸ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 13, s. 175-175 b, 180 b, 184; Dosya 14, s. 3.

²⁹ Daha önce kullanılan İran üzerinden Mekke'ye giden yol da o tarihlerde Orta Asya Müslümanları için kapatılmıştı. Zira Safevi şeyhleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Buhara Hanlığı ile savaş içindeydi.

³⁰ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 13, s. 207.

üzere Astrahan yolunu tuttukları da yazılmaktadır³¹. Söz konusu geçit kapalı olsaydı, elçi heyeti bu yolu tercih etmezdi. Ancak Müslümanlar arasında Hacı-Tarhan Tatar Hanlığı'nın yıkılışı hiç şüphesiz olumsuz psikolojik ve ideolojik bir iz bırakmıştır. Nitekim dönemin Müslüman devlet adamları, bu bölgeyi geri almak için farklı planlar yapmışlardır.

1588 yılında İvan Mişurin, Moskova'dan Bahçesaray'a elçi olarak gönderilmiştir. Memleketine döndükten sonra o, kaleme aldığı elçilik raporunda bölgedeki durumu ve Kırım'da duyduğu bütün haberleri özetlemiştir. Mişurin, İstanbul'a Buhara'dan gelen elçi heyeti ve Buhara Hanı II. Abdullah'ın Sultan III. Murad ile Astrahan'ı ele geçirmek için yaptığı başarısız ittifaktan da bahsetmiştir: "Buhara Hanı 1588/89 yılında elçisini Türk Sultanı'nın yanına göndermiş ve ondan kendi askerlerini ve Kırım Hanı'nı birlikleri ile birlikte Astrahan'a göndermesini istemiştir. Buhara Hanı da kendi askerlerini Astrahan'a yollayacaktı. Buharalı elçi hâlâ İstanbul'da Sultan'ın sarayında beklemektedir. Türk Sultanı da İstanbul'da Astrahan'a göndermek üzere asker aramakta ve ulufe dağıtmaktadır. Ancak kimse ne ulufe almayı, ne de Astrahan'a gitmeyi kabul etmektedir"³².

Venedik'teki arşiv belgelerine göre, Buhara'dan gelen elçi heyeti, sultanın huzuruna 1587 yılının Ağustos ayında çıkmıştır. Ancak görüşmelerin ana gündemini Astrahan değil, Safevilere karşı verilen mücadele teşkil etmiştir. Bununla birlikte görüşülen konular arasında Hacıların yolunu açmak için Aşağı Volga'nın Moskova'dan kurtarılması konusu da yer almıştır³³. Abdullah'ın savaş planları yapmasını büyük ihtimalle XVI. yüzyılın ortalarında Maverâünnehir'e göç eden Astrahan Hanedanlığı'nın Tatar emirleri de istemişlerdir. Tarihi kaynaklarda buna dair bazı işaretler mevcuttur.

1584 yılında Nogay emirlerinden biri, Çar Fedor İvanoviç'in yanına giderek kendisine Buhara Hanı'nın planından bahseder. Bu plana göre, Sarayçık ele geçirilecek ve şehre tekrar İslam bayrağı dikilecektir. Volga ve Yayık ele geçirildikten sonra ise Moskova'ya yürünecek ve orada da İslam dini yayılacaktı³⁴. Böylece Abdullah Han 1581 yılında Kazaklar tarafından

³¹ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 13, s. 163 b, 164 b.

³² *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 17, s. 320 b.-321.

³³ A. Bennigsen-M. Berindei, "Astrakhan et la politique des steppes nord pontiques (1587-1588)", *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV (1980), s. 74, 78.

³⁴ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 127 (1585), s. 13-15.

harap edilen Nogayların başşehri Sarayçık'ı yeniden canlandırmak ve askeri hareketini Volga boyunca devam ettirmek istemiştir.

11 yıl sonra bu konu tekrar gündeme gelmiştir. Bu sefer Buharalılar Astrahan'a saldırmayı düşünmüşlerdir. Ocak 1595'te Moskova'ya gelen Kazakların elçisi Moskova'daki bir soydaşına Moskova'ya gelmesinin sebebinin Rus hükümetinin dikkatlerini doğu işlerine çekmek olduğunu bildirmiştir. Zira "Buhara Hanı, Ürgenç'in hâkimini tahtan uzaklaştırmış ve Ürgenç'i kendisine bağlamıştır. Şimdi ise Nogaylarla birleşerek Sarayçık'ı canlandırmak istemektedir. Sarayçık'ı ele geçirdikten sonra ise Astrahan'a yürümeyi düşünmektedir."³⁵ O tarihlerde Abdullah, Harezmi'ye ele geçirmiş ve devletinin sınırlarını bozkırlara kadar genişletmiştir.

İstoriya Nogayskoy Ordı (Nogay Ordası Tarihi) adlı eserimde Abdullah'ın agresif bir siyaset izlediği konusunda bazı çekincelerimin olduğunu belirtmiştim: "O, Rus topraklarını ele geçirme fikrinden uzaktır. Maveraiünnehir ve Harezmi hükümdarının amacının Rusya'ya karşı düşmanlık olduğunu söylemek mümkün değildir. Onun Deşt-i Kıpçak'taki ilerlemesinin bir sonraki adımı, Orta ve Kuzey Kazak bozkırlarını kontrolü altında tutması ve Nogaylarla ittifak içerisinde olarak bölgeyi yarı çember altına alması olacaktı. Bütün bunlar hiç şüphesiz onun sonraki yayılma hareketini de kolaylaştıracaktı"³⁶. Özbek Hanı'nın Rusya'ya karşı savaş başlatma niyetinde olduğu haberleri ise bölgede her geçen gün güçlenen Buhara Hanlığı'na denge oluşturmak isteyen Nogay ve Kazak beyleri tarafından yayılıyordu. Astrahan'ın "kafirlerin" elinden kurtulmasını Maveraiünnehir hükümdarlarından ziyade Kırım hanları istiyorlardı. Nitekim Giraylar devamlı bu konuyu gündeme getirmiş,³⁷ 1569 yılında ise Türklerle birlikte şehri ele geçirmeye çalışmışlardır³⁸. Ancak Abdullah Han'ın yakınlarında Astrahan'dan göç eden insanların olduğu göz önünde bulundurulursa en azından onların arasında böyle bir havanın estiğini söylemek mümkündür. Abdullah Han'ın

³⁵ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 122 (1594), Dosya 1, s. 8-9.

³⁶ V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, s. 379-380.

³⁷ Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. A. V. Vinogradov, *Russko-Kırmskiye Otnoşeniya. 50e - Vtoraya Polovina 70h Godov XVI Veka*, I-II, Moskova 2007.

³⁸ Leh Kralı Sigismund'a yazdığı mektupta (1569 yılının ilkbaharı) Sultan II. Selim, bu seferin sebebinin, Rusların Astrahan'dan Mekke'ye giden hacılara yaptıkları eziyet olduğunu belirtmiştir. Bkz. İ. V. Zaytsev, a.g.e., s. 183.

doşluğun pekiştirilmesi için Moskova'ya gönderdiği elçi heyetlerinin³⁹ de Özbeklerin Rus Devleti'nin başkentine yürüme niyetlerinin olmadığını göstermektedir. Ancak yine de kesin bilgiler olmadığından dolayı küçük bir ihtimal de olsa hanın dış politika planları arasında tarih sahnesinden silinen Astrahan Hanlığı'nın başkenti Astrahan'a belli bir yer atfedilmiştir⁴⁰.

Şunu da belirtmekte fayda vardır ki aynen diğer Müslüman hükümdarlar gibi Buhara Hanı da dış politikada dinî slogan ve etkenlere yer vermiştir. 1584 yılında Abdullah Han, Timur Hanedanlığı'nın son temsilcilerinin hüküm sürdüğü Badahşan'ı ele geçirmiştir. Bunu hacıların Mekke'ye daha rahat bir şekilde bu topraklardan geçmeleri için yaptığını ileri sürmüştür⁴¹.

Yine yukarıda adı geçen Harezmi hakimi Hacı-Muhammed Han 975/1567-68 yılında Astrahan'daki Rus valilerin Müslüman tüccar ve Hacılar için çıkarttıkları engellere Kırım ve Osmanlı hükümdarlarının dikkatini çekmiştir. Ona göre bu engelin kaldırılmasının tek yolu, Astrahan'ı Rusların elinden kurtarmaktır⁴². Osmanlı sultanları her ne kadar Orta Asya'daki kardeşlerinin bu kaygılarını anlayışla karşılasa da,⁴³ 1580'lerde Osmanlılar bu işe bir türlü el atamadılar. Kafkasya Ötesi'nde Safevilerle mücadele etmek, onlar için o tarihlerde daha mühim bir meseleydi.

Hacıların Astrahan'dan sonraki batı güzergâhlarını ise Astrahan valileri olan Y. P. Buynosov-Rostovski ve S. V. Volinskiy'in 1630'da Moskova'ya gönderdikleri raporlardan öğreniyoruz: "29 Nisan'da bize, yani senin hizmetçilerinin yanına yurttaki Tatarların başı Yannamet Romazanov, Kudaşman-Aziy isimli bir Tatar ile gelmiştir. Yannamet, Kudaşman-Aziy'in Küçük Nogay Ordası'ndan⁴⁴ Moçag'a⁴⁵ geldiğini bildirmiştir. Bize, senin hizmetçileri-

³⁹ *Materiali Po İstoriyi Uzbekskey, Tadzhikskoy i Turkmenskoy SSR*, III/1, Leningrad 1932, s. 98-101, 404-406; H. Ziyayev, *Osiye ve Volga Buyları (XVI Asrining İkinci Yarmi-XIX Asrlar)*, Taşkent 1965, s. 91-92.

⁴⁰ Astrahan Hanlığı'nı ele geçirdikten birkaç yıl sonra Ruslar, Astrahan'ın bulunduğu kıyının karşı tarafına yeni bir kale inşa etmişlerdir. Bu hiç şüphesiz Kırım Hanı'nın istediği bir durum değildi. 1567-68 yıllarında Kırım'lılar Osmanlı ile ortak planlar yaparken, "şehrin eski yerinde aynı adla bir şehir inşa etmeyi", "Kırım taraflarında bir şehir inşa etmeyi" düşünmüşlerdir. Bkz. *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Dreenih Aktov*, Fon 123, Dosya 13, s. 160 b, 164-164 b; Dosya 15, s. 381.

⁴¹ Şerefeddin Bitlisi, *Şeref-Nâme*, II, Moskova 1976, s. 279.

⁴² Carrère d'Encausse, *a.g.e.*, s. 410; *Osmanlı Belgelerinde Kazan*. Yay. Haz. K. Gurulkan-R. Gündoğdu-M. Küçük-Y. İ. Genç, Ankara, 2005, s. 5. Büyük ihtimalle bu konu, yukarıda bahsettiğimiz Özbek elçi heyetinin Osmanlı sultanını ziyareti (1567) sırasında gündeme gelmiştir.

⁴³ Sultanın konuyla ilgili mektupları yayımlanmıştır. Bkz. Carrère d'Encausse, *a.g.e.*, s. 410-413.

⁴⁴ Küçük Nogay Ordası, Kuzey Kafkasya'da XVI. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Orda'dan gelen Nogaylar tarafından kurulan bir siyasi oluşumdur.

⁴⁵ Volga havzasında bir yer.

ne Kudaşman-Aziy şunları anlattı: “Ben 134 yılında⁴⁶ Petr Petroviç Golovin başkanlığındaki Rus boyar ve valilerin verdiği izin ile Kulak isimli bir Tatar ile birlikte Mekke’ye gitmek üzere Astrahan’dan geçtik. Astrahan’dan Küçük Orda Ulusu’na, oradan da Kırım’a ulaştık. Kırım’da iki ay kaldıktan sonra arkadaşlarla yola çıktık ve Cankerman, Akkerman, Kiliya ve İzmayil’i geçtikten sonra İstanbul’a vardık ve orada üç gün kaldık. Yolda kafilenin sayısı 100’e kadar çıktı. İstanbul’dan kara yolu ile Şamşerip’e⁴⁷ altı haftada vardık. Burada bir ay kaldıktan sonra develerle süratle Mekke’ye vardık. Hızlı gitmemizin nedeni ise bu yerlerde suyun olmamasıdır. Şamşerip’ten Mekke’ye yolumuz 6 hafta üç gün sürdü.”⁴⁸ Mekke’de onlar 30 gün kalmışlar ve daha sonra tekrar İstanbul’a dönmüşlerdir. 136⁴⁹ senesinin kışında İstanbul’a ulaşıp burada üç gün kalmışlardır. Ancak İstanbul’da kimin hüküm sürdüğünü bilmiyorlar.”⁵⁰ Kudaşman-Aziy’in sultan ve aynı zamanda halife olan kişinin kim olduğunu merak etmemesi de onun siyasete ilgi duymadığını göstermektedir. Yine Hacıların Hacc’a gitmek için sultandan formalite icabı da olsa izin almaya devam ettikleri görülmektedir.⁵¹

Adı geçen Tatar’dan yaklaşık yarım asır önce Kubrevi şeyhi Kemaleddin Hüseyin Harezmî de Mekke’ye gitmiştir. Şeyhin oğlunun 1573 yılında kaleme aldığı *Ceddâtü’l-Aşihin* adlı eserde babasının Hacc’a gittiği güzergâhtan bahsedilmektedir. Harezm’den yola çıkan Kemaleddin Hüseyin, Mangışlak, Nogay Ordası’nın toprakları, Sarayçık, Hacı-Tarhan, Azak, Kırım ve İstanbul’dan geçmiştir.⁵² Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, güzergâhın batı yönü biraz daha farklıdır. Ancak Harezmî’nin Hacc’a Astrahan’ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden (1556) ve Kazaklar’ın Sarayçık’ı yıkmalardan (1581) önce gittiği de unutulmamalıdır.

Arabistan’a yolculuğun masrafları çok büyüktü. Bundan dolayı genellikle ancak zenginler Hacc’a gidebiliyordu. Bazen Müslümanlar, Hacc’a

⁴⁶ 1625/26.

⁴⁷ Dımaşk.

⁴⁸ Kervanlar çöllerden geçerken, yolcular vakit geçirmek için develerin hızını hesaplıyorlardı. Tatar tarihçisi Ş. Mercanî, 1880 yılında Hacc’a giderken Yambo-Medine yolunda devenin saatte 1360 adım attığını hesaplamıştır. Mercanî, daha önce yaptığı Suriyeli bir kervan ile yaptığı yolculuğunda develerin daha yavaş gittiğini (saatte 1300 adım) belirtmiştir. Bkz. *Oçerki Mercanî o Türkskih Narodah*, s. 63.

⁴⁹ 1627/28.

⁵⁰ *Rossiyskiy Gosudarstvenny Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 127 (1628), Dosya 1, s. 299–300.

⁵¹ Formalite de olsa iznin alınması zorunlu idi. Bkz. V. D. Smirnov, *a.g.e.*, s. 186, 454, 455.

⁵² De Weese, *a.g.e.*, s. 201.

gitmek için kendi hükümdarlarından maddî yardım almayı başarıyorlardı. Hatta Rus çarlarından dahi yardım talep edenler olmuştur. Bu yardımı ancak Moskova'ya büyük hizmetlerde bulunanlar talep etmeyi cesaret edebilirdi. Örneğin IV. İvan 1571 yılında Kırım beyi Süleyman-Şah (Suleş)'a⁵³ 300 ruble göndermiştir. Ancak Süleyman-Şah Mekke'ye gitmek üzere Çar'dan 500 ruble istemişti: "Tanrı izin verirse Mekke'ye gitmek istiyorum, ancak bunun için param yoktur. Han'ın bana verdiği para ise büyük değildir ve bu yeterli değildir"⁵⁴. Büyük ihtimalle bu Suleş'in ilk Haccı değildi. Zira bundan altı yıl önce onun akrabalarından Ahmed, İvan Vasilyeviç'e şu şikayette bulunmuştur: "Benim dünürüm olan Suleş'e Mekke'ye gitmesi için fazla para veriyorsun..."⁵⁵

1580'lerde Moskova ile Kırım ve Nogay hanlıkları arasındaki diplomatik ilişkilerde aktif rol oynayan Murad Giray'ın annesi ve dul eşi, 1593 yılında Çar Fedor İvanoviç'in iktidarı paylaştığı Boris Godunov'a başvurarak kendisinden Hac vazifelerini yerine getirmek için maddî yardım (üç yüz altın) istemişlerdir⁵⁶.

1620 yılının Mayıs ayında Nogay Ordası'ndaki din görevlilerden Seyid Seyfeddin çocuklarıyla birlikte Hacc'a gitmek için Çar Mihail Fedoroviç'ten yardım talep etmiştir. Seyid Seyfeddin talebinin kabul edilmesi için kendisinin Çar'ın hizmetçisi olduğunu ve Çar'ın sağlığı ve uzun hükümdarlığı için dua ettiğini bildirmiştir⁵⁷. Hatta Seyid Seyfeddin, bu paranın kendisine başkent Moskova'da verilmesini istemiştir ki, Mekke'ye buradan yola çıkmayı düşünüyordu.

XVI-XIX. yüzyıllarda bütün Deşt-i Kıpçak toprakları, Rus Devleti'nin sınırları içerisinde yer almıştır. Tatar hanlıklarının ele geçirilmesi ve devlet içerisinde Müslüman nüfusun artması, Rusya'nın medenî gelişmesinin en önemli etkenlerden idi. Başlatılan Hıristiyanlaştırma politikası da Ruslar açısından istenilen sonucu vermemiştir. Bundan dolayı zamanla Müslümanlara karşı izlenen politika yumuşamıştır. Bilindiği gibi resmî olarak Müslümanlara karşı tutum Rus Devleti'nde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında II.

⁵³ Suleş hakkında bkz. A. V. Vinogradov, "Rod Suleşa Vo Vneşney Politike Krimskogo Hanstva Vtoroy Poloviny XVI Veka", *Turkologičeskiy Sbornik 2005*, Moskova 2006, s. 26-73.

⁵⁴ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 14, s. 50 b., 112 b.

⁵⁵ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 11, s. 335.

⁵⁶ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 123, Dosya 18, s. 248 b, 249, 308.

⁵⁷ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov*, Fon 127 (1619), Dosya 2, s. 288-290.

Katerina döneminde değişmiştir. Ayrıca Moskova, Rusya'nın İslam Dünyası ile iyi ilişkiler içerisinde ve Doğu ile akrabalık bağlarına sahip olduğuna dair imajını da düşünmek zorundaydı⁵⁸.

Bir sonraki sırada Rus yöneticileri ve Müslüman din adamlarının ortak çabaları ile Müslümanların Hac ziyaretleri düzene sokulmuştur. 1803 yılında Müslümanların Hacc'a gitmelerini onaylayan ilk resmî kararnâme yayımlanmıştır⁵⁹. XIX. yüzyılın sonlarında Rusya Müslümanları Hicaz'a üç ayrı yoldan gidiyorlardı: 1) Kafkasya Ötesi-İran'ın Kuzeyi-Kirmanşah-Hanekin-Bağdad-Kerbela-Necef-Mekke; 2) Semerkand-Buhara-Afganistan-Mezar-ı Şerif-Kabil-Peşavar-Bombay-Cidde-Yamba; 3) Odessa-Sivastopol-Batum-İstanbul-Cidde-Yamba⁶⁰.

Bununla birlikte Rus idareciler her zaman Müslüman vatandaşlarının Mekke'ye seyahatlerine kaygıyla yaklaşıyorlardı. Ruslar, Rusya Müslümanları arasında istenmeyen siyasî fikirlerin yayılacağından ve Hacıların Doğu'dan salgın hastalıkları getireceğinden korkuyorlardı⁶¹. Ancak bizim makalemizde incelediğimiz dönemde (XVIII. yüzyıla kadar) Rusya'da yaşayan Müslümanlar, Hacc'a gitme imkânına sahip değillerdi. Bunun nedeni, Rus hükümetinin İslam karşıtı siyaseti ve her geçen gün artan Rus-Osmanlı gerginliğiydi.

⁵⁸ S. Faizov, *İslam v Povoljye VIII-XX Veka. İçerk İstoriyi*, Moskova 1999, s. 56.

⁵⁹ D. Y. Arapov, "Perviy Rossiyskiy Ukaz o Palomničestve v Mekku", *Rossiya v Sredniye Veka I Novoye Vremya*, Moskova 1999; *İslam v Rossiyskoy İmpëriyi (Zakonadatelnyye Akti, Opisanıya, Statistika)*, Moskova 2001, s. 61, 62.

⁶⁰ E. A. Rezvan, "Hac iz Rossii", *İslam na Territoriyi Bıuşey Rossiyskoy İmpëriyi. Entsiklopedičeskiy Slovary*, I, Moskova 1998, s. 97.

⁶¹ E.A. Rezvan, *a.g.e.*, s. 97; A. V. Sızranov, *İslam v Astrahanskom Kraye: İstoriya i Sovremennosty*, Astrahan 2007, s. 42.

